

DEUİFD LIX / 2024, ss. 225-246.

HİCRÎ DÖRDÜNCÜ ASIRDA SEMERKANT'TA YAŞAYAN FAKİHLER VE FIKİH İLMİNE HİZMETLERİ*

Ahmet ÖZDEMİR**

ÖZ

Mâverâünnehir bölgesinin şehirlerinden biri olan Semerkant, İslam ilimleri için kıymetli âlimlerin yetiştiği ve eserlerin yazıldığı bir bölge olarak önemini korumuştur. Bu çalışmada, hicrî dördüncü asırda Semerkant'ta yetişmiş fakihlerin hayatları, fıkıh eserleri, hocaları, öğrencileri ve bölgenin fıkıh mirasına katkısı ele alınmaktadır. Hicrî dördüncü asırda Semerkant'ta fıkıh ilmine hizmet eden fakihlerin tespitinde Semerkant şehrinde doğmuş olanların yanında, başka şehirde doğmuş olmakla birlikte hayatının bir döneminde Semerkant'ta bulunmuş fakihlere de yer verilmiştir. Araştırma konusu dördüncü asırla sınırlandırıldığından doğum tarihi dördüncü yüzyılın sonunda olup hayatının büyük kısmını beşinci yüzyılda yaşayan fakihlere makalede yer verilmemiştir. Makalede, Semerkant şehrinin yönetim şekli, yaşantı tarzı, ilim ve kültür hayatı hakkında bilgiler verildikten sonra bu asırda yaşadığı tespit edilebilen fakihlerin hayatı ele alınmıştır. Değerlendirme ve sonuç başlığında ise Semerkant'ta mevcut olan fıkıh mezhepleri, bölgedeki fakihlerin yaptıkları hizmetler, eserleri ve etkileriyle öne çıkan fakihler ve Semerkant'ın fıkıh ilmi açısından İslam dünyasındaki konumu değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Hicrî Dördüncü Asır, Semerkant, Fakih, Hanefi Mezhebi.

* Yazar; çalışmanın hazırlanması esnasında bilimsel ve etik ilkelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm kaynakların kaynakçada belirtildiğini, çalışmanın maddi açıdan fonlanmadığını, çıkar çatışması bulunmadığını beyan etmektedir.

Bu makale, "Hicrî Dördüncü Asrın İslâmî İlimlerin Gelişmesindeki Yeri" Uluslararası Sempozyumunda sözlü olarak sunulan fakat tam metin olarak yayımlanmayan "Hicrî Dördüncü Asırda Semerkant'ta Yaşayan Fakihler ve Fıkıh İlmine Hizmetleri" adlı tebliğ metni geliştirilerek üretilmiştir.

** Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü İslam Hukuku Anabilim Dalı, Kastamonu, Türkiye, aozdemir@kastamonu.edu.tr.
orcid.org/0000-0002-5273-1601.

Makalenin Gönderilme Tarihi : 23.10.2023

Makalenin Kabul Tarihi : 02.05.2024

ISLAMIC JURISTS LIVING IN SAMARKANT IN THE FOURTH
CENTURY HIJRI AND THEIR SERVICES TO FIQH

ABSTRACT

Samarkand, one of the cities of the Mâverâünnehir region, has maintained its importance as a region where valuable scholars were trained and works were written for Islamic sciences. In this study, the lives of the jurists who grew up in Samarkand in the fourth century of Hijri, their works of fiqh, their teachers, students and their contribution to the region's fiqh heritage are discussed. In the determination of the jurists who served the science of fiqh in Samarkand in the fourth century Hijri, besides those who were born in the city of Samarkand, the jurists who were born in another city but were in Samarkand. Since the subject of the study is limited to the fourth century, the jurists who were born at the end of the fourth century and lived most of their lives in the fifth century are not included in the study. In this article, after giving information about the administration, lifestyle, scientific and cultural life of Samarkand city, the life of the jurists who could be identified to have lived in this century is discussed. In the evaluation and conclusion heading, the fiqh sects present in Samarkand, the services of the jurists in the region, the prominent jurists with their works and influences, and the position of Samarkand in the Islamic world in terms of the science of fiqh are evaluated.

Keywords: Fiqh, Hijri Fourth Century, Samarkand, Faqih, Hanafi Sect.

Giriş

Hicrî dördüncü asırda Orta Asya'daki önemli ilim merkezlerinden birisi olan Semerkant şehri,¹ bugün Özbekistan Cumhuriyeti'nin güney kesiminde, Zeravşan Irmağı vadisinde, Hisar dağlarının kuzeyinde yüksek bir yaylada kurulmuştur.² Sâ mânîler döneminde bir süre başkentlik de yapmış olan Semerkant,³ Taşkent'in 275 km güneybatısında yer almaktadır. Semerkant, Mâverâünnehir bölgesinin en önemli şehirlerindedir. Semerkant yakın çevresinde yer alan Buhârâ, Tirmiz, Taşkent, Fergana ve Neseif (Karşı) şehirleri ile beraber Türk-İslam medeniyeti için ilmî ve kültürel hazineler barındıran, İslam ilimleri için çok kıymetli âlimlerin

¹ Semerkant şehrinin tarihi süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kâtip Çelebi, *Cibannümâ*, ed. Said Öztürk (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi 2022) 557-561; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Absenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlim*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1411-1412/1991), 1/266.

² *Türk Ansiklopedisi* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1980), 18/410-411.

³ Kâtip Çelebi, *Cibannümâ*, 557.

yetiştirdiği ve kıymetli eserlerin yazıldığı bir bölge olarak tarih boyunca önemini korumuştur.

Bu çalışmada, hicrî dördüncü asırda Semerkant'ta yetişmiş fakihlerin hayatları, hocaları, yetiştirdikleri talebeleri ve bölgenin fıkıh mirasına katkısı ele alınmaktadır. Semerkant'ta yetişen âlimler İslam ilimlerinin pek çok sahasında değerli eserler telif etmiş olmakla birlikte bu makaledeki araştırma mevzuununun fıkıh ilmi ile sınırlandırılmasına dayalı olarak sadece fıkıh eserleri üzerinde yapılan çalışmalara değinilmektedir. Makalede, hicrî dördüncü asırda Semerkant şehrinde doğmuş ve yaşamış olan fakihlerin yanında, başka şehirde doğmuş olmakla birlikte hayatının bir döneminde Semerkant'ta bulunmuş fakihlere de yer verilmektedir.

Semerkant âlimlerinin İslam dünyasının pek çok bölgesine tesirleri olmuştur. Bir bölgenin bir yüzyıllık zaman dilimi içindeki fıkıh ilmine yönelik faaliyetlerinin ortaya konulması, farklı bölge ve farklı yüzyıllar esas alınarak yapılacak çalışmalara örnek olacak, fıkıh tarihinin derinlemesine incelenmesine imkân hazırlayacaktır.

1. Hicrî Dördüncü Asırda Semerkant'ın Temel Özellikleri

Hicrî dördüncü asırda Mâverâünnehir yeryüzünün en önemli, en verimli ve hayrı bol bölgelerinden birisi olarak tanımlanmaktadır. Su imkânlarının geniş olması, fazla miktarda hayvan sürülerine sahip olması, çeşitli madenlerin bulunması, meyvelerinin bolluğu, insanların cömertliği, misafirperverliği ve cesareti ile bu bölge meşhur olmuştur.⁴

Mâverâünnehir'de en büyük şehir olan tarihi Semerkant şehri,⁵ Suğd vadisinin güneyinde, vadiye hâkim bir noktadadır. Semerkant, şehir olarak büyük çarşılar, konaklama yerleri, su kanalları, bostanlar, hamamlar, hanlar ve evlerin bulunduğu, ilmin ve ticaretin merkezi olan mamur bir şehirdir.⁶

İpek Yolu konumunda yer alıp ticaret yollarının birleştiği Semerkant şehri, temiz havası ve mutedil iklimi olan, rutubet oranı normal,

⁴ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014), 347-352.

⁵ Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1390-1391/1971), 4/49.

⁶ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 372-374; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 1/266; Muhammed b. Muhammed el-İdrîsî, *Nüzbetü'l-müşâk fî ibtirâki'l-âfâk* (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1408-1409/1988), 1/497.

sıcaklık ve kuraklık bakımından orta seviyede, mahallelerinde ve her evde suların aktığı, içinden akan nehirle yemyeşil çevreye sahip, sağlıklı bir şekilde yaşamaya en müsait bir yer olarak tanımlanmaktadır.⁷

Semerkant hakkında verilen bu bilgiler şehrin yaşam alanı olarak niçin tercih edildiğini ve nüfusun Orta Asya'daki diğer bölgelere nazaran daha yoğun olma nedenini anlamaya yardımcı olmaktadır. Hicrî dördüncü asırdaki şehrin nüfus sayısını kesin olarak ifade etmek pek mümkün olmamakla birlikte Sâ mânîler döneminde 500.000'i aşkın nüfusunun olduğu tahmininden⁸ hareketle Semerkant'ın o çağda oldukça kalabalık bir insanın yaşam alanı olduğunu söylemek mümkündür. Sâ mânî hükümdarı İsmail b. Ahmet'in hicrî üçüncü yüzyılın sonlarına doğru devletin yönetim merkezini Semerkant'tan Buhârâ'ya taşıması Semerkant'ın önemini kaybetmesine sebep olmamış, şehir ilim, kültür ve ticarete merkezi konumunu devam ettirmiştir.⁹

Siyasi yönetim durumu bakımından Semerkant'ın da içinde bulunduğu Mâverâünnehir bölgesi hicrî dördüncü asrın sonlarına kadar Samanoğulları'nın yönetimi altında bulunuyordu. Samanoğulları döneminde başlangıçta eğitim-öğretim camilerde ve evlerde yapılmakla birlikte daha sonra Buhârâ, Semerkant, Nişabur, Belh ve Merv gibi önemli merkezlerde medreseler açılmıştır.¹⁰ Samanoğulları yöneticilerinin ilme ve edebiyata önem vermesinin bir sonucu olarak Mâverâünnehir bölgesi ilim ve edebiyatın merkezi konumuna yükselmiştir.¹¹

Semerkant'ta fıkıh ilminin okutulduğu, ilmî müzakerelerin yapıldığı birçok ders halkası mevcuttu. Sâ mânî idarecilerinin talimatı ile Semerkant'taki saraylarda münazara ortamında âlimlere fikirlerini serdetme imkânı sunulmuştur.¹² Semerkant'ta bu dönemde Şâfî ve Şia

⁷ Kâtip Çelebi, *Cihannümâ*, 559; Osman Aydın, *Fetbinden Samaniler'in Yükselişine Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi* (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 76-77.

⁸ Aydın, *Fetbinden Samaniler'in Yükselişine Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, 106.

⁹ Aydın, *Fetbinden Samaniler'in Yükselişine Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, 306.

¹⁰ Aydın Usta, "Sâ mânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Ekim 2023).

¹¹ Hasan Kurt, *Tarihte Müslümanlar Eş Zamanlı Bir Tarih Yazımı* (Ankara: Otto, 2020), 2/408-410.

¹² Makdisî, *Absenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 339.

mezheplerine mensup fakihler de bulunmakla birlikte sayı ve etki bakımından ağırlıkta olan mezhep, Hanefî mezhebidir.

Sâmânî hükümdarların ilme ve ulemaya önem verip hürmet göstermesi, fakihlere devlet bünyesinde resmi görevler verilmesi ve fikirlerine başvurulması, Sâmânî hükümdarı İsmail b. Ahmed'in mezalim duruşmalarına yıllarca başkanlık edecek seviyede ilmî birikiminin bulunması, Semerkant'ın ilim ve kültür bakımından temayüz etmesine katkı sunmuştur.

Ayrıca ticaret imkânlarının genişliği sebebiyle âlimlerin geçimlerini sağlayabilecek faaliyetler yapabilmeleri, İslam dünyasında kâğıdın ilk defa burada üretilmesi ve bu sahadaki sanayinin gelişmesine bağlı olarak kâğıda kolaylıkla ulaşılabilmesi, Serhat şehri konumu sebebi ile cihad yapmak için tercih edilen bir bölge olması,¹³ Semerkant şehrinin ilim, kültür ve medeniyette dördüncü asırdan itibaren İslam dünyasının parlayan bir yıldızı olmasını sağlamıştır. "Mâverâünnehir Uleması" tanımına dâhil olan Semerkant âlimleri, İslam dünyasında başlı başına bir ekol olarak fikirleri ve eserleri ile sonraki dönemlere önemli etkiler bırakmışlardır.

2. Hicrî Dördüncü Asırda Semerkant Fakihleri

Mâverâünnehir bölgesinin önemli şehirlerinden birisi olan Semerkant, ilmin neşv ü neva bulması için gerekli özelliklere sahip olduğu için birçok fakihe ev sahipliği yapmıştır. Semerkant'ta yüzyıllık zaman diliminde yaşamış olan tüm fakihleri tespit edebilmenin -kaynakların sınırlılığı ve araştırmanın boyutu göz önüne alındığında- mümkün olamayacağı açıktır. Burada, kaynaklardan tespit edebildiğimiz otuz dört fakihın hayatına yer verilmektedir. Vefat tarihi hicrî 400 ve sonrası olan fakihler belirli bir süre dördüncü yüzyılda yaşamış olsalar da araştırmanın sınırları içinde kalabilmek için bu isimlere yer verilmemiştir. Hayatı hakkında bilgi verilen fakihlerin sıralanmasında vefat tarihleri temel alınmıştır.

2.1. Muhammed b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ayyâşî es-Sülemî Ebü'n-Nadr es-Semerkandî (ö. 320/932)

İmâmiyye Şiası'na mensup fakihlerdendir. Abdullah b. Muhammed b. Halid et-Tayâlisî, Ca'fer b. Ahmed ve Muhammed b. Nasîr

¹³ Aydınlı, *Fethinden Samaniler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, 364-371; Mustafa Gökçe, Tuba Tombuloğlu, "10. ve 15. Yüzyıl Seyyahlarının İzlenimlerinde Semerkand" *History Studies* 10/10 (2018), 135-136.

başta olmak üzere Kûfe, Bağdat ve Kum'da pek çok âlimden ders almıştır. Babasından kalan mirası ilim yolunda harcayan Ayyâşî, fıkıh, tefsir, kelim, hadis, siyer gibi farklı alanlarda iki yüzü aşkın kitap telif etmiştir.¹⁴

Ayyâşî, hicrî dördüncü yüzyılın başlarında Mâverâünnehir bölgesinde İmâmiyye'nin önde gelen ve bu mezhebi yayan fakihlerindedir. Onun önemli talebeleri içinde Muhammed b. Ömer el-Keşşî, oğulları Ca'fer b. Muhammed b. Mes'ûd, Ebü'n-Nasr Ahmed b. Yahyâ es-Semerkandî¹⁵ ve Haydar b. Muhammed b. Nuaym es-Semerkandî¹⁶ bulunmaktadır.¹⁷

Haydar b. Muhammed, Ayyâşî'nin bütün eserlerini yazıp rivayet etmiştir. Çok rivayet etmede hocası ile aynı seviyeye ulaşmıştır.¹⁸ Kaynaklarda Semerkant'ta yaşadığı bilgisi yer alan el-Muzaffer b. Ca'fer es-Semerkandî de Ayyâşî'nin oğlu Ca'fer'den babasının kitaplarını rivayet etmiştir.¹⁹

2.2. Ahmed b. İsmail b. Âmir Ebû Bekir es-Semerkandî (ö. 321/933)

Ebû İsa et-Tirmizî ve Saîd b. Hüsnâm'dan rivayet etmiştir. Sermerkant'ın reisi olarak tanınmaktadır. Buhârâ'da vefat etmiştir.²⁰

2.3. Muhammed b. Salih el-Kerabîsî Ebü'l-Fadl es-Semerkandî (ö. 322/934)

Hanefî mezhebine mensup olup *el-Furûk fî furûi'l-hanefiyye* adlı eseri yazmıştır. Vefat yeri Semerkant'tır.²¹

¹⁴ *Mevsûatü tabakâti'l-fukahâ: fî'l-karni'r-râbi* (Kum: Müessesetü'l-İmâm es-Sâdik, 1417-1418/1997) 4/462-463; Ömer b. Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Beirut: Dâru't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 12/20.

¹⁵ Hayatı hakkında bk. *Mevsûatü tabakâti'l-fukahâ*, 4/99-100.

¹⁶ Hayatı hakkında bk. *Mevsûatü tabakâti'l-fukahâ*, 4/191-192.

¹⁷ M. Suat Mertoğlu, "Ayyâşî, Muhammed b. Mes'ûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 11 Eylül 2023).

¹⁸ Aydın, *Fethinden Samaniler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, 412.

¹⁹ *Mevsûatü tabakâti'l-fukahâ*, 4/480-481.

²⁰ Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed (Cize: Hicr li't-Tibaa ve'n-Neşr, 1413-1414/1993), 1/148.

²¹ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 10/85; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn esmâi'l-müellifîn ve âsarü'l-musannifîn* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1370-1371/1951), 2/33.

2.4 Muhammed b. Yusuf b. İbrahim Ebû Ali et-Türbânî (ö. 323/934-935)

Fıkıh ve hadis ilmindeki bilgisi ile tanınmıştır. Ebû Bekir Muhammed b. İshak es-Sağânî ve Ebü'l-Kâsım Sa'd b. Saîd'den rivayette bulunmuş, kendisinden de Muhammed b. Ca'fer b. Câbir rivayette bulunmuştur.²²

2.5. Ahmed b. el-Abbâs b. el-Hüseyn es-Semerkandî Ebû Nasr el-Iyâzî (ö. 4. asır ilk çeyreği)

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin hocasıdır.²³ Hocası Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cüzcânî'dir. Hicrî 301 yılında tahta çıkan Samanoğulları hükümdarı Nasr b. Ahmed (ö. 331) zamanında kâfirlerin eline esir düştüğü ve şehit edildiği²⁴ bilgisinden hareketle hicrî dördüncü asrın ilk çeyreğinde vefat etmiş olması gerekir. İki oğlu Ebû Ahmed Nasr b. Ahmed el-Iyâzî ve Muhammed b. Ahmed Ebû Bekir el-Iyâzî dâhil olmak üzere pek çok Hanefî fakih yetiştirmiştir.²⁵

2.6. Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî Ebû Mansûr es-Semerkandî (ö. 333/944-945)

Ehl-i Sünnet itikadının imamlarındandır.²⁶ Öğrencileri; el-Hakîm es-Semerkandî,²⁷ Alî b. Saîd er-Rüstüfağnî (er-Rüstüğfenî),²⁸ Ebû Muhammed Abdülkerim b. Musa el-Pezdevîdir.²⁹ Ebû Hanîfe'ye kadar

²² İmam Mâtürîdî'nin ders arkadaşı olduğuna dair bilgi de bulunmaktadır. Bk. Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezî Sem'ânî, *el-Ensâb* (Haydarabâd: Meclisü Dâiretü Meârifî Osmâniyye, 1381-1382/1962), 3/33.

²³ İlyas Üzümlü, "İyâzî, Ebû Nasr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Eylül 2023).

²⁴ Kureşî, *el-Cevâbirü'l-mudîyye*, 1/ 177-178.

²⁵ Mahmûd b. Süleyman el-Hanefî el-Kefevî, *Ketâibu'l-âlemi'l-abyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-mubtâr*, thk. Saffet Köse vd. (İstanbul: Mektebetü'l-İrşad, 1438-1439/2017), 2/39.

²⁶ *Mensûatü tabakâti'l-fukahâ*, 4/457.

²⁷ Öğrencisi olarak değil, akranı ve arkadaşı olarak da ifade edilmiştir. Bk. Şükrü Özen, *Ebû Mansûr Mâtürîdî'nin Fıkah Usulünün Yeniden İnşası* (İstanbul: y.y., 2001), 16.

²⁸ Öğrencisi olarak değil, akranı ve arkadaşı olarak da ifade edilmiştir. Bk. Adnan Hoyladı, *Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2022), 359.

²⁹ Ebû'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye; et-Tâlikatü's-seniyye ale'l-Fevâidi'l-behiyye*, thk. Ebû Yâsir Muhammed

olan hoca silsilesi; Ebû Nasr el-İyâzî, Ebû Bekir el-Cüzcânî, Ebû Süleyman el-Cüzcânî, İmam Muhammed ve İmam Ebû Hanîfe şeklindedir.³⁰ İmam Mâtürîdî Semerkant'ta güçlü bir ilim geleneği oluşturan ve asırlarca faaliyetine devam eden ed-Dâru'l-Cüzcânî medresesinde hocası Ebû Nasr el-İyâzî'nin vefatından sonra görev yapmış ve vefatına kadar bu medresede derslerine devam etmiştir.³¹

Kelam, usûl, fıkıh ve tefsir alanında on üç eseri vardır. Günümüze bu eserlerden *Kitabu't-Tevhid* ve *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* ulaşmıştır.³² Bu eserlerinde fıkıh ilmi bakımından önemli açıklamalar yapmaktadır. İmam Mâtürîdî Semerkant'ta vefat etmiş, Câkerdize mezarlığına defnedilmiştir.³³ Fıkıh alanında *Meâhibü's-şerâi'* ve *el-Cedel fi usûli'l-fıkıh* isimli eserleri kaynaklarda zikredilmekle³⁴ birlikte günümüze kadar ulaşmamıştır. İmam Mâtürîdî gerek eserleri ile gerekse de yetiştirdiği öğrencileri ile Hanefî fikhına büyük katkılarda bulunmuş, ilerleyen asırlarda görüşlerini açıklamak üzere birçok eser kaleme alınmıştır.

2.7. Ahmed b. Sehl Ebû Hâmid (ö. 340/951-952)

Ebû Süleym Muhammed b. el-Fadl ve Ebû Abdullah Muhammed b. Eslem'den rivayet etmiştir. Semerkant'ta kadılık görevinde bulunmuştur. Ashâb-ı Rey'den fâdil bir kişi olarak tanınmaktadır. Semerkant'ta ikamet etmiştir.³⁵

Hüseyin ed-Dimyâtî (Kahire: Dâru İbn Affan, 1441-1442/2020), 2/133; Ebû'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi Taşköprüzâde, *Tabakâtü'l-fukahâ*, thk. el-Hac Ahmed Neyle (Musul: y.y, ts.), 56.

³⁰ Kefevî, *Ketâbu a'lâmi'l-abyâr*, 2/38.

³¹ Hoyladı, *Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, 335-336.

³² Mehmet Boynukalın, *Fıkıh Usulü Âlimleri*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2017), 79.

³³ Taşköprüzâde Ahmed Efendi, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 56; Özen, *Ebû Mansûr Mâtürîdî'nin Fıkıh Usulünün Yeniden İnşası*, 9.

³⁴ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 2/133.

³⁵ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudyye*, 1/173.

2.8. İshâk b. Muhammed b. İsmâîl el-Kâdî el-Hakîm Ebü'l-Kasım es-Semerkandî (ö. 342/953-954)

İmam Mâtürîdî'den fıkah ve kelim ilmini öğrenmiştir. Uzun yıllar Semerkant kadılığı yapmıştır. Verdiği hükümlerin ve öğütlerin çokluğu sebebi ile “el-Hakîm” diye isimlendirilmiştir.³⁶

2.9. Ahmed b. Muhammed b. Hâmid Ebû Bekir (ö. 344/955-956)

Muhammed b. Nasr el-Mervezî ve Abdullah en-Nisâbûrî'den rivayet etmiş ve kendisinden de Nasr b. Muhammed ve Ahmed b. Abdullah b. İdris rivayet etmiştir. Semerkant'ta vefat etmiştir.³⁷

2.10. Alî b. Saîd Ebü'l-Hasen er-Rüstüfağnî (ö. 345/956-957)

Rüstegfen Semerkant'ın köylerinden birisidir. Müellifin ismi er-Rüstüfgenî olarak da ifade edilmektedir. İmam Mâtürîdî'nin ashabındandır. Semerkant ulemasının büyüklerindedir.³⁸ Telif ettiği eserler arasında *İrşâdü'l-mühbedî* ve *Kitabü'z-Zevâid ve'l-fevâid* bulunmaktadır.³⁹

2.11. Muhammed b. Sem'an b. İsmail Ebü'l-Abbas es-Sem'ânî (ö. 348/959-960)

Semerkant'ta doğmuş ve burada vefat etmiştir. Hocaları arasında Muhammed b. Dav' el-Kirmînî, Sehl b. Mütevekkil el-Buhârî, Yusuf b. Ali el-Abbâr, Nu'aym b. Nâ'im es-Semerkandî bulunmaktadır. Muhammed b. Ebû Saîd ve Muhammed b. Salih kendisinden rivayette bulunmuştur.⁴⁰

2.12. Bekir b. Muhammed b. Ahmed Ebû Ahmed es-Semerkandî (ö. 351/962-963)

Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin oğulları Ebû Ubeyde ve Ebû Abdurrahman ve Rebi' b. Hassan el-Kişşî'den rivayette bulunmuştur. Semerkant'ta medfundur.⁴¹

³⁶ Taşköprüzâde Ahmed Efendi, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 63; Kureşî, *el-Cevâbirü'l-mudyye*, 1/371-372.

³⁷ Kureşî, *el-Cevâbirü'l-mudyye*, 1/265.

³⁸ Kureşî, *el-Cevâbirü'l-mudyye*, 2/570; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 7/99.

³⁹ Ebü'l-Adl Zeynüddîn Kasım b. Kutluboğa b. Abdullah İbn Kutluboğa, *Tacü't-terâcim fî tabakâtü'l-Hanefiyye* (Bağdad: Mektebetü'l-Müsenna, 1381-1382/1962), 41.

⁴⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 7/230.

⁴¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 13/313.

2.13. Mansûr b. Ca'fer Ebû Nasr (Ebû Mansûr) es-Semerkandî (ö. 352/963-964)

Ahmed b. Yahya ve Fâris b. Muhammed'den rivayette bulunmuş, kendisinden Abdülkerim b. Muhammed rivayet etmiştir. Semerkant'ta fetva veren fakihlerdendir. Hanefî iken daha sonra İmâmiyye mezhebine intikal ettiği bilgisi nakledilmektedir.⁴²

2.14. Nasr b. Ca'fer b. Ali el-Muhallebî es-Semerkandî (ö. 353/964-965)

Yaşadığı dönemde Hanefî mezhebinin önemli fakihlerindedir. Ahmed b. Yahya, Fâris b. Muhammed ve Belh ulemasından rivayette bulunmuş ve kendisinden de Abdülkerim b. Muhammed rivayet etmiştir.⁴³

2.15. Muhammed b. Hibbân b. Ahmed Ebû Hâtîm el-Büstî (ö. 354/965)

Şâfî mezhebinin önde gelen fakihlerindedir. Kendi imkânları ile kütüphane kurmuştur.⁴⁴ İlim talebi amacıyla Horasan, Irak, Şam, Mısır gibi pek çok beldeye seyahat etmiştir. Semerkant'ta uzun yıllar kadılık yapmış ve orada insanlar ondan fıkıh öğrenmiştir. Fakih, muhaddis ve tarihçi yönü olan bir âlimdir. Bu alanlarda birçok eser telif etmiştir.⁴⁵ Bu özelliği sebebi ile başka şehirden pek çok öğrenci ilim almaya onun yanına gelmiş ve dolayısıyla Semerkant'ta ilmî hayatın canlılığına önemli katkı sunmuştur. Sâ mânî emiri Ebû Muzaffer Ahmed b. Nasr onun adına bir ilim meclisi inşa ettirmiştir.⁴⁶

2.16. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed (ö. 366/976-977)

Muhammed b. İshak, Muhammed b. Süleyman, İbnü'l-Eş'as es-Sicistânî ve Ebû Bekir Muhammed b. Harun'dan rivayette bulunmuştur. Semerkant'a yerleşmiş ve orada vefat etmiştir.⁴⁷

⁴² *Mensûatü tabakâti'l-fukahâ*, 4/488-489.

⁴³ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyeru'l-âlemi'n-nübelâ* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1426-1427/2006), 12/254.

⁴⁴ Kurt, *Taribte Müslümanlar Eş Zamanlı Bir Tarib Yazımı*, 2/410.

⁴⁵ *Mensûatü tabakâti'l-fukahâ*, 4/388.

⁴⁶ Aydın, *Fetbinden Samaniler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, 414.

⁴⁷ Ebü'l-Kâsım Hamza b. Yusuf el-Cürcânî Sehmi, *Târîhu Cürcan* (Beirut: Âlemü'l-Kütüb, 1401-1402/1981) 513.

2.17. el-Halil b. Ahmed b. Muhammed Ebû Saîd (ö. 368/978-979)

Fars, Horasan, Irak, Hicaz, Şam ve Cezire gibi pek çok beldeye seyahat etmiştir. Kadılık görevinde bulunmuştur.⁴⁸ Fıkah alanındaki seviyesi sebebi ile çağının ehl-i rey âlimi olarak tanınmıştır. Semerkant'ta vefat etmiştir.⁴⁹

2.18. Ali b. el-Hüseyn b. Nasr b. Horasân el-Bâbudestânî (ö. 368/978-979)

İlme rağbeti, güvenilirliği ve fazileti ile tanınan Hanefî fakihidir. Semerkant'taki destan kapısına nispetle el-Bâbudestânî olarak bilinmektedir. Muhammed b. Salih b. Mahmud, Bekr b. Ahmed, İbrahim b. Hamdeveyh ve Zâhir b. Abdullah'tan rivayet etmiştir.⁵⁰

2.19. Ubeydullah b. Muhammed b. Ahmed Ebü'l-Kâsım (ö. 369/979-980)

Horasan bölgesinin önde gelen kadılarındandır. Kâdu'l-kudât olarak da görev yapmıştır. Kadı görevini üstlendiği bölgelerden birisi de Semerkant'tır. Buhârâ'da vefat etmiştir.⁵¹

2.20. Muhammed b. İbrahim b. el-Hasan Ebû Ca'fer (ö. 370/980-981)

Aslen Cürcân'lı olup, Semerkant'a taşınmış ve vefatına kadar burada yaşamıştır. Ebû Bekir Abdullah b. Süleyman, Ebu'l-Kâsım el-Begavî ve Abdurrahman b. Abdülmü'min el-Cürcânî'den rivayette bulunmuştur. Fıkah ve hadis ilminde kendisinden istifade edilmiştir.⁵²

2.21. İmâmü'l-Hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm Ebü'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983-984)

Doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Semerkant, Belh, Buhârâ ve Bağdat gibi dönemin ilim merkezlerine seyahatler gerçekleştirmiş, görüştüğü âlimler ilmî birikimine katkılarda bulunmuştur. Semerkant kadısı Halil b. Ahmed, A'meş ve Ebû Bekir Muhammed b. Fazl

⁴⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 7/83.

⁴⁹ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudyye*, 2/178.

⁵⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 2/3.

⁵¹ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudyye*, 2/501-502.

⁵² Sehmi, *Târîhu Cürcan*, 540.

el-Buhârî'den ders almıştır. Ebû Bekir Muhammed b. Abdurrahman et-Tirmizî ve Lokman b. Hakîm öğrencilerindendir. Muhaddis, fakih ve müfessir olan Ebü'l-Leys pek çok kitap telif etmiştir.⁵³ Hanefî fıkında *Hiżânetü'l-fık* adlı ilk muhtasar eserlerden birini kaleme almıştır. Mezhep imamlarından sonra ortaya çıkan fıkıh problemlerini ele alan nevâzil türü eserlerin Hanefî fıkındaki ilk örneği olan *en-Nevâzil* Semerkandî'ye aittir. *Mukaddime fi's-salât* adlı eserinin birçok şerhi yapılmıştır. *Muhtelifu'r-rivâye* eseri ile ilm-i hilaf literatürüne katkı sağlamıştır.⁵⁴

Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin fıkıh ilmini öğrendiği hocası; ilmi, zekâsı, re'yi, zühd ve verâsı ile meşhur Ebû Ca'fer el-Hinduvânî'dir (ö. 362).⁵⁵ Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin vefatının 373, 375, 376, 383 veya 393 olduğuna dair görüşler vardır.⁵⁶

2.22. İbrahim b. Muhammed b. Ahmed el-Mervezî (ö. 373/983-984)

Semerkant'ta ikâmet etmiştir. Ebû İshak İbrahim b. Ahmed ve Abdullah b. Mahmud es-Sa'dî'den rivayet etmiştir. Semerkant'ta vefat etmiştir.⁵⁷

2.23. Ahmed b. Muhammed b. Saîd Ebû Nasr en-Neseî (ö. 374/984-985)

Ebü Ali Muhammed b. Muhammed es-Semerkandî'den rivayette bulunmuştur. İdrîsî'nin *Semerkant Taribi* eserinde ismi geçmektedir. Hanefî mezhebine mensup olmakla birlikte Mu'tezileye mensubiyet ile itham edilmiştir.⁵⁸

2.24. Ahmed b. Amr b. Muhammed b. Musa Ebû Nasr (ö. 376/986-987)

Ebü Nuaym Abdülmelik b. Muhammed ve Muhammed b. Yusuf b. Âsım'dan rivayet etmiştir. Fıkıhta Ebu Hanîfe'nin yolunu takip

⁵³ Taşköprüzâde Ahmed Efendi, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 74; *Mensûatü tabakâti'l-fukahâ*, 4/491.

⁵⁴ Yüksel Selman, *Tarihte Müslümanlar Eş Zamanlı Bir Tarih Yazımı*, (Ankara: Otto, 2020), 2/524-526.

⁵⁵ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr*, 2/90-91.

⁵⁶ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 2/212.

⁵⁷ Kureşî, *el-Cevâbirü'l-mudyye*, 1/100.

⁵⁸ Kureşî, *el-Cevâbirü'l-mudyye*, 1/269.

edenlerin önde gelenlerindendir. Semerkant'ta bir süre kadılık yaptıktan sonra Buhârâ'ya gitmiş ve orada vefat etmiştir.⁵⁹

2.25. Halil b. Ahmed b. Muhammed Ebû Saîd el-Kâdî (ö. 378/988-989)

Hanefî mezhebinin önde gelen fakihlerindendir. Semerkant kadılığı görevinde bulunmuştur. İlim tahsil amacıyla yolculuklar yapmıştır. Ebû Saîd el-Hasan b. Ali, Ebû Ca'fer Muhammed b. İbrahim ve Ebû Bekir b. Ebû Dâvûd'dan rivayette bulunmuştur. Ebû Abdullah el-Hâkim, Ebû Mansûr Ahmed b. Muhammed ve Ebûl-Abbas Ca'fer el-Mustağfirî kendisinden ders alan öğrencilerdendir. Semerkant'ta medfundur.⁶⁰

2.26. Nasr b. Osman b. Saîd Ebû Ali es-Sem'ânî (ö. 381/991-992)

Ashab-ı reydedir. Fazileti ve sika vasfı ile tanınmıştır. Ebû Mansûr Muhammed b. Nu'aym b. Nâ'im es-Semerkandî ve Muhammed b. Harun b. İsa'dan rivayet etmiştir. Semerkant'ta vefat etmiştir.⁶¹

2.27. Ali b. Muhammed Ebû'l-Kâsım el-Yezdâzî (ö. 386/996-997)

Ebû Ubeydu'l-Kâsım, Ebû Abdullah el-Hüseyin b. İsmail el-Mehâmilî ve Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed en-Neysâbûrî'den rivayet etmiştir. Semerkant'ta vefat etmiştir.⁶²

2.28. el-Hasen b. Davud b. Rıdvan Ebû Ali es-Semerkandî (ö. 395/1004-1005)

Nisabur'da Ebû Sehl ez-Zücâcî'den ders almıştır. Nazar ve cedel konusunda öne çıkan bir kişi olan Ebû Ali,⁶³ Irak'ta fıkah tahsil etmiştir. Daha sonra Nisabur'a gitmiş ve orada fıkah eğitimi vermiştir.⁶⁴

⁵⁹ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudyye*, 1/229.

⁶⁰ Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasan İbn Asâkir, *Tarihu Medinetü Dımaşk* thk. Muhibbuddin Ebû Saîd (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415-1416/1995), 17/31.

⁶¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 7/231.

⁶² Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudyye*, 2/590.

⁶³ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behîyye*, 1/229.

⁶⁴ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudyye*, 2/54-55.

2.29. Ahmed b. Amr Ebû Nasr el-Buhârî (ö. 396/1005-1006)

İrâkî olarak da bilinmektedir. Hanefî mezhebine mensup bir fakihdir. Semerkant'ta kadılık yapmıştır. Buhârâ'da vefat etmiştir.⁶⁵

2.30. Abdülkerim b. Muhammed b. Musa Ebû Muhammed el-Miğî (ö. 398/1007-1008)⁶⁶

Buhârâ'nın bir köyü olan Miğ'e nispet edilmekle birlikte, hakkında "Çağında ilim ve vera bakımından Semerkant'ta dengi bulunmazdı." ifadelerinden hareketle Semerkant bölgesinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Fıkıh ilmini Ebû Nasr Mansûr b. Ca'fer ve Abdullah b. Muhammed b. Yakub el-Hârisî'den almıştır.⁶⁷

2.31. İbrahim b. Muhammed ed-Dehgân Ebû İshak es-Semerkandî (ö.? Hicrî Dördüncü asır son çeyreği)

Ashab-ı rey'den fâdil bir kişi olarak tanınmaktadır. Doğum tarihi hicrî 323 olarak verilmektedir.⁶⁸ Dolayısıyla hicrî dördüncü asırda yaşamıştır. Hayatı hakkında fazla bilgiye ulaşılamamıştır.

2.32. Nasr b. Ahmed Ebû Ahmed el-Iyâzî (ö.? Hicrî Dördüncü asır son çeyreği)

Ebû Nasr Ahmed b. el-Abbâs es-Semerkandî'nin oğludur.⁶⁹ Ebû Seleme Muhammed b. Muhammed es-Semerkandî öğrencisidir.⁷⁰ Fıkıhı babasından tahsil etmiş ve yaşadığı bölgenin önemli fakihlerinden birisi olmuştur.⁷¹ Vefat tarihi bilinmemekle birlikte babasının vefatından sonra medresede ders verdiği ve İmam Mâtürîdî'den ders aldığı⁷² bilgilerinden hareketle hicrî dördüncü asrın son çeyreğinde vefat ettiği tahmininde bulunmak mümkündür.

⁶⁵ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudyye*, 1/229.

⁶⁶ Vefat tarihi 378 olarak da verilmektedir. Bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, 12/526.

⁶⁷ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudyye*, 2/457.

⁶⁸ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudyye*, 1/101.

⁶⁹ Kefevî, *Ketâibu'l-âmi'l-ahyâr*, 2/39.

⁷⁰ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudyye*, 3/326.

⁷¹ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudyye*, 3/535.

⁷² Hoyladı, *Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, 372.

2.33. Muhammed b. Ahmed Ebû Bekir el-Iyâzî (ö.? Hicrî Dördüncü asır son çeyreği)

Ebû Nasr es-Semerkandî'nin diğer oğludur. Ebû Ahmed Nasr b. Ahmed el-Iyâzî'nin kardeşidir. Semerkant ehli olan ve fıkıh bilgisi ve münazaracılığı ile temayüz etmiş bir fakihdir.⁷³ Ebû Ali Muhammed b. Muhammed el-Hâris'ten rivayet etmiştir. Kendisinden Muhammed b. Salih rivayette bulunmuştur.⁷⁴ Kardeşi gibi onun da hicrî dördüncü asrın son çeyreğinde vefat ettiği tahmininde bulunmak mümkündür.

2.34. Ebû Ca'fer b. Abdullah el-Üstrüşenî (ö.? Hicrî Dördüncü asır sonu)

Üstrüşen⁷⁵ Semerkant yakınında bir beldedir.⁷⁶ Ebû Ca'fer'in öğrencileri arasında Hanefî mezhebinde hilaf ilminin kurucusu olarak kabul edilen Ebû Zeyd ed-Debûsî (ö. 430) bulunmaktadır. Kadılık görevinde bulunmuştur. Hocaları arasında Ebû Bekir Muhammed b. Fadl bulunmaktadır.⁷⁷ Vefat tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte öğrenci ve hocalarına dair verilen bilgilerden hareketle hicrî dördüncü asrın son çeyreğinde vefat ettiği tahmininde bulunmak mümkündür.

Sonuç

Semerkant'ın hicrî 93 yılında fethedilmiş olmasından hareketle bölgede İslam ilimlerinin ilk temellerinin 2. ve 3. yüzyılda atıldığını söylemek mümkündür. Hicrî dördüncü asra gelindiğinde, fakihlerin yaptıkları ilmî hizmetlerle fıkıhın gelişimine önemli katkılar sundukları ve sonraki asırlara çok değerli fıkıh birikimi bıraktıkları görülmektedir. Semerkant'ta yaşayan fakihler, öğrenciler yetiştirerek, eserler telif ederek, mahkemelerde kadılık yaparak ve sultanlara danışmanlık yaparak bölgede önemli hizmetler sunmuşlardır.

Hicrî dördüncü asırda Semerkant'ta yaşayan fakihler hakkında verilen bilgiler bölgede İmâmiyye, Mu'tezile, Şâfî ve Hanefî mezheplerine mensup fakihlerin mevcut olduğunu göstermektedir. Ebû'n-Nadr el-

⁷³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 9/422.

⁷⁴ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, 3/37.

⁷⁵ Şehrin isminin Üşrüşene, Sürüşene, Şürüşene, Üşrüşene, Üstrüşene şeklinde farklı kullanımları mevcuttur. Bk. Aydın Usta, "Üstrüşene", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 06 Şubat 2024).

⁷⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/220.

⁷⁷ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, 4/32, 134.

Ayyâşî ve öğrencilerinin bu dönemde yaşaması, İmâmiyyeye mensup fakihlerin bulunduğu göstermesi bakımından önemlidir. Şâfî mezhebi fakihlerinden Ebû Hâtîm el-Büstî'nin o bölgede yaşaması ve Sâ mânî emiri Ebû Muzaffer Ahmed b. Nasr'ın onun adına bir ilim meclisi inşa ettirmesi, Semerkant'ta Şâfî mezhebine mensup fakihlerin mevcut olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte hayatı hakkında bilgiye ulaşılabilen diğer fakihlerin büyük çoğunluğunun Hanefî mezhebine mensup olmasından hareketle dördüncü asırda Semerkant'ta yaygın ve etkin olan mezhebin Hanefî mezhebi olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır.

Sâ mânî devletinde Müslümanların yanında başka dine mensup insanlar da bulunmaktaydı. Mecûsî, Budist, Maniheist, Batınî, Yahudi ve Hristiyan'ın o bölgede yaşadığı bilinmektedir.⁷⁸ Bu kadar farklı din ve kültür sahibi insanlarla aynı coğrafyada bulunma, dinin temel ilkelerini aklî izahlarla açıklama ihtiyacı doğuracağından bu durumun bölgede rey ekolünün yaygınlık kazanmasında etkili olduğu söylenebilir.

Hicrî dördüncü asırda Semerkant'ta fıkıh ilminin konu edinildiği bir araştırmada isimlerinin özellikle belirtilmesi gereken iki Hanefî fakih bulunmaktadır. Bu fakihler; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Ebü'l-Leys es-Semerkandî'dir. Kelam alanında imam kabul edilen Mâtürîdî, İmam Ebû Hanîfe'nin görüşlerini esas almış, İslam'ın temel esaslarını savunma amacıyla hem İslâm dışı akımlarla hem de Mu'tezile, Havâric ve Bâtıniyye gibi mezheplerle ciddi bir ilmî mücadele vermiştir. Mâverâünnehir'de İslâm'ın benimsenmesinde ve Hanefî mezhebinin Türkler arasında yayılmasında önemli katkılarda bulunmuştur. Kelâm alanında yaptığı hizmetlerin yanında fıkıh usûlüne ilişkin çalışmaları sebebiyle kendisi Semerkant fıkıh okulunun reisi olarak kabul edilmiştir.⁷⁹ Hanefî mezhebinde önemli yeri olan bir diğer fakih ise Ebü'l-Leys es-Semerkandî'dir. Ebü'l-Leys, Hanefî fıkıh sistematığının gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. İlk Hanefî muhtasarlarından biri olan *Hizânetü'l-fıkê* eserini kaleme almış, Hanefî hilâf literatürünün temelini teşkil eden *Mubtelefü'r-rivâye*'yi yazmış ve nevâzil literatürünün Hanefî mezhebi tarihindeki günümüze ulaşan ilk örneği olan *en-Nevâzil*'i ilim dünyasına

⁷⁸ Aydınlı, *Fethinden Samaniler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, 459-475.

⁷⁹ Şükrü Özen, "Mâtürîdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 29 Eylül 2023).

kazandırmıştır. Nâdirü'r-rivâye hakkındaki *Uyûnü'l-mesâ'il* eseri de önemli bir tedvin çalışmasıdır.⁸⁰

Hicrî 4. yüzyıla gelindiğinde İslam Dünyasında Hanefî mezhebinin Irak (Kûfe) ekolünün yanında Mâverâünnehir ulemasının ortaya çıktığı hatta ilmî cazibe merkezi olması bakımından diğer İslam beldelerinin önüne geçmeye başladığı görülmektedir. Irak (Kûfe) ekolünden yöntem ve yaklaşım farklılıkları da içeren Mâverâünnehir ulemasının görüşleri ile ortaya çıkan bu ekol Hanefî mezhebine zenginlik katmış, yeni ve özgün eserler ile Hanefî literatürünü geliştirmiştir. Dördüncü asırda Semerkant fakihleri ile Irak fakihleri arasında Mu'tezilî fikirlere yaklaşımda bariz farklılık olduğu görülmektedir. İmam Mâtürîdî başta olmak üzere Semerkant fakihleri Mu'tezilî fikirlere şiddetle karşı çıkarken, Irak fukahası (meşâyih-i Irak) arasında Mu'tezile'nin bazı görüşlerini benimseyen fakihlerin mevcut olduğu⁸¹ görülmektedir.

Semerkant fukahasının itizal fikirlere karşı olmaları, fıkah usûlündeki yöntemleri üzerinde etkili olmuş, Iraklı usûlcülerden farklı olarak fıkah usûlü konularını Mu'tezile ile mücadele çerçevesinde kelâmî ilkeleri esas alarak incelemişler ve itizal düşüncelerinden uzak bir fıkah ve fıkah usûlü anlayışını ortaya koymaya çalışmışlardır. Zahir lafızların delâletinin kat'iliği, hüsün ve kubuhun akılla bilinebileceği, Allah'ın fiillerinin ta'filinin vücûbiyeti, dinde emri bil ma'rufun yeri gibi konularda bazı Irak meşâyihî ile Mu'tezile âlimleri arasında benzerlik iddiaları bulunurken başta İmam Mâtürîdî olmak üzere Semerkant meşâyihinde Mu'tezilî fikirlerle mücadele ön plana çıkmıştır. Semerkant fukahası, Irak meşâyihinin yaptığı gibi mezhebin furû birikiminden hareketle genel kaideler çıkarma yoluna gitmemişlerdir.⁸²

Dördüncü asırdaki siyasi gelişmeler Semerkant bölgesinin Hanefî mezhebi için cazibe merkezi olmasında katkı sağlamıştır. Bağdat'ın bu yıllarda, Şii olan Büveyhîlerin idaresi altına girmesi, Mısır'da da Şii Fâtımî yönetimin bulunması Hanefîliğin merkezinin Mâverâünnehir şehirlerine

⁸⁰ İshak Yazıcı, "Semerkandî, Ebü'l-Leys", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 29 Eylül 2023).

⁸¹ Irak'ta Hanefî-Mu'tezilî geleneğe sahip fakihler hakkında bk. Ahmet Ateşyürek, "3. ve 4. Yüzyıllar Arası Mu'tezile ve Mâverâünnehir Hanefîliği İlişkisi", *Tokat İlmîyat Dergisi* 8/1 (2020), 388-394.

⁸² Hoyladı, *Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, 468-469.

yönelme sürecini başlatmıştır.⁸³ Bölgenin Hanefî mezhebi açısından önemi ilerleyen yüzyıllarda artarak devam etmiş ve fıkıh tarihine çok etkili izler bırakan birçok fakih bu bölgede yetişmiştir.

Bir bölgenin ilmî bakımdan ilerlemesi ve dünya çapında bilginlerin yetiştiği, çok kıymetli eserlerin telif edildiği bir ilim havzası haline gelmesi hedefleniyorsa, bunun gerçekleşebilmesi için uygun ortamın hazırlanması gerekmektedir. Semerkant'ın ilim merkezi olmasını sağlayan faktörlerin başında bölgenin iklim ve coğrafi şartlar bakımından yaşanabilir olması, kâğıt elde etmenin kolaylığı, geçim imkânlarının olması, ticarî faaliyetlerin yaygınlığı, yöneticilerin ulemaya hürmet etmeleri ve ilme hizmet kaygısı taşımaları, şehirde huzur ve asayişin sağlanmış olması gelmektedir. Ulema ilim faaliyetine elverişli böyle bir ortamı en verimli şekilde değerlendirerek yetiştirdikleri öğrenciler, üstlendikleri resmi görevler ve telif ettikleri eserler ile Semerkant'ın ilmî yönden temayüz etmesine büyük katkı sağlamışlardır.

Türklerin Müslüman olmasının dünya tarih ve medeniyetini etkileyen birçok sonuçları olmuştur. Bu önemli sonuçlardan birisi İslam ilimlerinin pek çok alanında kıymetli âlimin yetişmesidir. Dördüncü yüzyılda Orta Asya'da bulunan birçok şehir, yoğun bir ilmî faaliyet merkezi olması ile dikkat çekmektedir. Bu bölgede tahsilini tamamlayan fakihler hem yetiştirdikleri öğrencilerle hem de telif ettikleri kitaplar ile sonraki yüzyıllara kıymetli ilmî hazine bırakmışlardır. Tarih boyunca Türklerin mezhep olarak çoğunlukla Hanefî mezhebine mensup olduğu görülmektedir. Mâverâünnehir bölgesinde Hanefî mezhebinin yaygınlık kazanmasının Türklerin çoğunlukla Hanefî mezhebine mensup olmasındaki temel etkenlerden birisi olduğunu söylemek mümkündür.

Semerkant bölgesi özelinde yapılan bu çalışma, hakkında bilgiye ulaşılabilen fakihlerle ve eserleri ile sınırlı kalmıştır. Bu alanda yapılacak tarihi ve arkeolojik araştırmalar yeni bilgilere ulaşılmasına imkân sunacaktır. Özellikle sadece isimlerine muttali olunan fakat günümüze kadar ulaşmamış eserlerin bulunması durumunda ilim dünyası büyük bir ilmî hazineye kavuşmuş olacaktır.

Fıkıh tarihine yönelik çalışmalar, geçmiş fıkıh birikiminin oluşum ve gelişim süreçlerine dair bilgilere ulaşmayı mümkün kılmaktadır. Mezheplerin teşekkülü sonrası Irak Hanefî fukahası ile Mâverâünnehir Hanefî fukahasının görüşlerinin mukayese edildiği, usul bakımından

⁸³ Hoyladı, *Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, 332.

benzer ve farklı yönlerinin ortaya konulduğu kapsamlı yeni çalışmalar yapılması fıkıh tarihi açısından yararlı bilgilere ulaşılmasını sağlayacaktır.

Kaynakça

- Ateşyürek, Ahmet. “3. ve 4. Yüzyıllar Arası Mu‘tezile ve Mâverâünnahir Hanefliđi İlişkisi”, *Tokat İlmîyat Dergisi* 8/1 (2020), 381-401.
- Aydınlı, Osman. *Fethinden Samaniler’in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Taribi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Bağdâdî, İsmail Paşa. *Hedîyyetü’l-ârifîn esmâü’l-müellifîn ve asârü’l-musannifîn*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1370-1371/1951.
- Boynukalın, Mehmet. *Fıkıh Usulü Âlimleri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2017.
- Gökçe, Mustafa- Tombuloğlu, Tuba. “10. ve 15. Yüzyıl Seyyahlarının İzlenimlerinde Semerkand”. *History Studies* 10/10 (2018), 131-144.
- Hoyladı, Adnan. *Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2022.
- İbn Asâkir, Ebü’l-Kâsım Ali b. el-Hasan. *Tarihu Medinetü Dimaşk*. thk. Muhibbuddin Ebû Saîd. Beyrut: Dâru’l-Fıkr, 1415-1416/1995.
- İbn Hallikân, Ebü’l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü’l-â‘yân ve enbâu ebnâi’z-zamân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1390-1391/1971.
- İbn Havkal. *10. Asırda İslam Coğrafyası*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014.
- İbn Kutluboğa, Ebü’l-Adl Zeynüddin Kasım b. Kutluboğa b. Abdullah. *Tâcü’t-terâcim fî tabakâti’l-Hanefîyye*. Bağdad: Mektebetü’l-Müsenna, 1381-1382/1962.
- İdrîsî, Muhammed b. Muhammed. *Nüzhetü’l-müşâk fî ibtirâki’l-âfâk*. Beyrut: Âlemü’l-kütüb, 1408-1409/1988.
- Kâtip Çelebi. *Cihannümâ*. ed. Said Öztürk. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2022.
- Kefevî, Mahmûd b. Süleyman el-Hanefî. *Ketâibu’l-â‘lami’l-ahyâr min fukahâi mezhebi’n-Nu’mâni’l-muhtâr*. thk. Saffet Köse vd.. İstanbul: Mektebetü’l-İrşad, 1438-1439/2017.
- Kehhâle, Ömer b. Rıza. *Mu‘cemü’l-müellifîn*. Beyrut: Dâru’t-Turâsi’l-Arabî, ts.

- Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed. *el-Cevâbirü'l-mudyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. thk. Abdülfettah Muhammed. Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1413-1414/1993.
- Kurt, Hasan. *Tarihte Müslümanlar Eş Zamanlı Bir Tarih Yazımı*. Ankara: Otto, 2020.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed. *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye; et-Ta'likatü's-seniyye ale'l-Fevâidi'l-behiyye*. thk. Ebû Yâsir Muhammed Hüseyin ed-Dimyâtî. Kahire: Dâru İbn Affan, 1441-1442/2020.
- Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlim*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1411-1412/1991.
- Mertoğlu, M. Suat. “Ayyâşî, Muhammed b. Mes'ûd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 11 Eylül 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ayyasi-muhammed-b-Mes'ud>
- Mensûatü tabakâti'l-fukahâ: fî'l-karni'r-râbi*. Kum: Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık, 1417-1418/1997.
- Özen, Şükrü. *Ebû Mansûr Mâtürîdî'nin Fıkah Usulünün Yeniden İnşası*. İstanbul: y.y., 2001.
- Özen, Şükrü. “Mâtürîdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 29 Eylül 2023. <https://Islamansiklopedisi.org.tr/maturidi#1>
- Sehmi, Ebû'l-Kâsım Hamza b. Yusuf el-Cürcânî. *Târîhu Cürcan*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1401-1402/1981.
- Selman, Yüksel. *Tarihte Müslümanlar Eş Zamanlı Bir Tarih Yazımı*. Ankara: Otto, 2020.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezî. *el-Ensâb*. Haydarabâd: Meclisü Dâiretü Meârifî Osmâniyye, 1381-1382/1962.
- Taşköprüzâde Ahmed Efendi, Ebû'l-Hayr İsâmüddin. *Tabakâti'l-fukahâ*. thk. el-Hac Ahmed Neyle. Musul: y.y, ts.
- Türk Ansiklopedisi*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1980.
- Usta, Aydın. “Sâmâniler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Ekim 2023. <https://Islamansiklopedisi.org.tr/samaniler>

Usta, Aydın. “Üsrûşene”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 06 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/usrusene>

Üzüm, İlyas. “İyâzî, Ebû Nasr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Eylül 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/iyazi-ebun-asr>

Yazıcı, İshak. “Semerkandî, Ebü'l-Leys”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 29 Eylül 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/semerkandi-ebul-leys>

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lämi'n-nübelâ*. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1426-1427/2006.